

ПРО КИЇВСЬКОГО ЕСТЕТИКА А.С.КАНАРСЬКОГО І ЙОГО ГУРТОК

Тема Міста як культурного середовища людської думки привертає до себе в наші тривожні часи дедалі більшу увагу. Немовби є щось обнадійливе в тому, що думка не безпритульна, й коли вже вона наявна у світі, то є, виходить, і прихисток, і дім треба тільки їх розпізнати. А разом із тим, найзвичайнісіньке повсякденне існування набуває в такому висвітленні несподівано глибокого колориту: знайомі подвір'я, дерева, провулки постають якимось таємничим ландшафтом Духу, позачасовим, надлюдським — й до того ж здатним зігріти нас своєю дружньою присутністю, своїм живим теплом.

Так і Київ, з усіма видимими й невидимими розрядами своїх історичних та інших реалій, дедалі відчутніше втручається в наші уявлення про вітчизняну духовну традицію, — стає очевидним, що й київська філософська школа — не просто те, що в Києві мало місце, але феномен, Києвом же якоюсь мірою й нав'язаний, вихований, покликаний до життя.

Виходячи з сказаного, природньо, здавалося б, удатися до солодкого, зворушливо-патетичного тону добropорядного місцевого патріотизму; цей тон, одначе, уявляється більш ніж ненадійним у нинішньому нашому сприйнятті власного буття. Так, Київ знав періоди розквіту, часи піднесення мистецтв, ремесла, просвіти. Так, у В.Ключевського були, певно, підстави зауважити у своєму «Курсі історії» про старий Київ, що «народ... невдавано любить і шанує його, як не любив і не шанував він... ні Володимир на Клязьмі, ні Москви, ні Петербургу»¹.

Приємно цитувати такі рядки, приємно згадувати імена Петра Могили, П.Юркевича, М.Булгакова... Чи не надто не-

¹ Ключевский В.О. Курс русской истории. Ч. 1 // Соч.: В 9 т. — М.: 1987. — Т. 1. — С. 221.

безпечною звабою є сьогодні для нас роздивлятися власне місце крізь ці узвичаєні ціннісні окуляри? Чим може зарадити соловка розчуленість у нинішньому розвалі? Чи не прозирає в самій нашій зростаючій прихильності до київської міської традиції щось на зразок відчайдушного прагнення повернути до себе увагу в обхід конкуренції сучасної європейської і світової думки (у даному випадку філософської), що тисне звідусіль? Неістотно, мовляв, яким був ім'ярек філософом за серйозним, гамбурзьким ліком, — але погляньте, яким чудовим був він киянином, як зворушливо виражав думку і дух своєї малої батьківщини!

Зізнаємося, що для авторів цієї статті наведені роздуми — лише тривожне утрирування їхнього власного киево-фільства, котрого вони зовсім не налаштовані зрікатися. І все ж, як сумістити мудрість Ярослава й Володимира Мономаха, уславлену світлу мірність нашої давньої культури — й дику суміш жадоби й приниження, розпачу й озлоблення в очах сьогоднішніх киян? А може, ми недобачаємо чогось фатального в самому нашому іконописному минулому? Можливо й великі предки — *horribile dictu!* — були загалом не такі вже й мудрі? Згадаймо лишень, скільки разів палав і нищився давній Київ зовсім не від татарської руки...

Втім, як би не було, любов дається не у винагороду за абстрактні позитивні якості, й коли вже вона спалахнула, виникла — вразливість і приниження свого предмету вона сприймає чи не гостріше, ніж його безперечні переваги. Й отупілий погляд дівчинки-жебракчи в запльованій новокиївській «трубі» навряд чи має менше відношення до сьогоднішньої й повсякчасної онтології нашої міської думки, ніж храми на високому березі Дніпра й усі інші відомі наші скарби.

...Так, знав Київ епохи розквіту, знав досягнення, знав і пам'ятає приклади толерантності, доброї людської мудрості. Знав він великі політичні й культурні проекти, що, по суті, так і залишилися нереалізованими², — й тінь цієї фатальної нездійсненності, невиконаності й досі ширяє над нами, навіюючи особливе «київське розчарування історією»³, породжуючи жагу творчості поза межами реального простору і часу, привчаючи дослухатися до таємничої тиші навкруги.

² Див.: Скуратівський В.Л. Історія і культура. — К., 1996. — С. 115-122.

³ Див.: Там же. — С. 120.

Про один з філософських образів цієї фатальної київської нездійсненності й піде далі мова у нашому нарисі.

...Під середину 1960-х років політичне джерело хрущовської «відлиги» було вже геть перекрите, проте тонка субстанція свободи продовжувала розтікатися по містах і селах неозорої країни, саме на той час здобувши відчутного впливу на повсякденне самопочуття людей. Щасливі ті, хто вступав до життя в той співучий і летючий час. Ми жадібно осягали — за себе й за декілька попередніх поколінь — красу людського тіла, колір смак навколишнього світу, такого привабливого й примхливого у своїх безконечних проявах. Проте духовні глибини буття все ще були закриті для нас; їх невиразна присутність стиха бентежила уяву, й лише окремі диваки, білі ворони серед однолітків зважувалися приступати до них, долаючи тривогу й страх, котрим так і судилося залишитися неясними...

Серед студентів філософського факультету КДУ саме в ті роки склалася невеличка, проте активна група хлопців і дівчат для яких вибір філософії як свого покликання виявився нерозривно пов'язаний з постаттю А.С.Канарського. Власне, це був перший справжній «живий» філософ, котрого вони — тобто ми — зустріли на своєму життєвому шляху. Дехто знав його ще до вступу на факультет за філософською студією старшокласників, що нею Анатолій Станіславович керував у 1965 році — читали доступну на той час філософську літературу, готували доповіді, сперечалися, ще не усвідомлюючи, що беремося до філософії саме так, як і належить братися до неї в післясократівському світі, — пропонуючи свої погляди для жорсткого обговорення, доводячи й відстоюючи їх у розпеченій атмосфері інтелектуального дискурсу.

Важко сказати, що саме — заразливість філософського мислення Канарського, або ж влада його непересічної індивідуальності — відіграло більшу роль в тому, що майже всі студійці стали згодом студентами-філософами (навіть якщо складати вступні іспити доводилося декілька років поспіль) — та й інші, кому не пощастило, так і не змогли позбутися глибокої пристрасті до філософії. Важко й добрати слова для визначення характеру духовної привабливості цього найбільш своєрідного представника молоді університетської філософії 60-х років, яким, безперечно, був А.С.Канарський. Перше почуття, що його він у нас, своїх вихованців (які пізніше стали його опонентами) викликав, — це почуття особливої ви-

могли вої радости. З ним було ані просто, ані спокійно — з ним було важко і світло водночас.

Високий, стрункий, з світло-русявим волоссям, незмінно в статечному костюмі-двійці, він був схожий на музиканта-в'ртуоза, при цьому в самій його елегантності, у вимогливих інтонаціях низького хрипкуватого голосу, у веселій чоловічій рішучості слів і вчинків виразно відчувалося і щось офіцерське — в якомусь старому, можливо навіть не зовсім раянському, сенсі.

Обидва ці враження мали реальні підстави. Канарський справді грав на скрипці й при цьому дійсно служив певний час офіцером-підводником десь на Тихоокеанському флоті, де й захопився філософією.

Однак повернімося до головної нитки нашої оповіді. Як уже згадувалося, більшість учасників керованої Канарським студії старшокласників згодом стають студентами філософського факультету КДУ — Роман Ленчовський (власне, вже за часів студії він був студентом-першокурсником вечірнього відділення), Анатолій Пипич, Віталій Дробкін, Євген Бистрицький, Тетяна Чайка... Відповідно й сама студія, що від початку трималася не на формальній організації, а на живому безпосередньому спілкуванні, плавно переростає у студентський науковий гурток — гурток естетики (що зрозуміло, оскільки сам Канарський, за своїм філософським фахом, був естетиком, але що мало й інші причини, про які нижче). До «ветеранів»-студійців приєднуються «новобранці»-першокурсники Валентина Андріянова, Костянтин Жоль, Віктор Малахов, Владислав Нестеренко... Неодмінним членом гуртка став студент істфаку, розумник і поет, закоханий у свою рідну Одесу, Віктор Мейзерський. Протягом кількох років гурток існує в цьому складі, його учасники все впевненіше заявляють про себе, формують власні погляди і переконання, що відображають непрості для кожного стосунки з Учителем, виступають на студентських конференціях.

О тій порі, на відміну від пізніших часів, існувало декілька досить сильних наукових гуртків; авторитетом у студентів користувався, зокрема, гурток з історії філософії, що ним керував М.О.Булатов. І все ж гуртку Канарського судилося посісти особливе місце; зважимося сказати, що на кожного з його учасників немовби лягав якийсь відблиск — не стільки ґрунтовності, скільки пристрасті до інтелектуальної авантюри, — минали роки, й ця пристрасть у той або інший спосіб давала себе знати.

Що ж відрізняло гурток Канарського на тлі тодішніх факультетського життя?

Перш за все, саме він надавав тодішнім студентам свого роду майданчик для невимушеного філософського спілкування. На його щотижневих засіданнях ми мали змогу не тільки доскучу висловитися, «озвучити» свої перші кроки на шляху філософського мислення. Самий цей шлях набував своєрідних, не-повторно «наших» обрисів, робив несподівані зигзаги, відходив кудись у глибину — адже кожне положення, кожну тезу, що мали для нас, неофітів, значення надцінного продукту власної мозакоханої думки, потрібно було відстоювати, аргументувати, вводити до якоїсь системи, прийнятної для всіх. Природно, що біля джерел цієї системи стояв Канарський; він — тут це слово саме до речі — натхненно диригував нашим філософсько-естетичним дискурсом, часом елегантно, часом по-диктаторськи жорстко спрямовуючи його до бажаного розв'язку.

Треба завважити, — таке ось сумне спостереження — що спів-участь, більше того, спів-буття в описаній гуртковій справі саме по собі не утворювало між нами якогось святого товариства, якоїсь непорушної духовної спільноти. Гуртківці так і залишилися людьми різними, та й особисті стосунки між ними склалися не зовсім просто. Те, що дійсно розкривалося завдяки цим зібранням перед кожним із нас — а в чомусь по-людськи нас таки й зближувало, — це оновлене бачення світу, діалектичне, по-своєму максималістське, сповнене відчуття ризику, націлене на пошук духовних розгадок буття. І знову ж цілком природно, що це світобачення й ші розгадки були забарвлені для нас, принаймні, на самому початку, знайомими інтонаціями хрипкуватого голосу Анатолія Станіславовича, висвітлені його присутністю. Перший, повторюємо, живий філософ, якого ми знали, — живий в розумінні проїнятості власною невтомною думкою, — в самому своєму філософуванні він був людиною аристократичною. Найабстрактнішим ідеям — а за сутністю свої поглядів був він, безперечно, гегельянцем, — Канарський вмів і любив надавати досконалої чуттєвої форми, вмів виражати їх пристрасно й елегантно — в дусі вищої «небайдужості» до них, якщо скористуватися його улюбленим терміном. Причому вся тонкість і вся правда полягали тут в тому, що чуттєвий сенс виявлявся не якоюсь доважкою, а сприймався як живе продовження і розвиток самої суті відповідних ідей. Саме тому гурток Канарського був, зрештою, гуртком естетичним і ні-

Яким іншим виявитися не міг, — дякувати Богові, в цьому ми свого Вчителя приймали й підтримували. Звідси ж, плюс наша спільна юність, юність шістдесятих років — та атмосфера заочаності, котра не те щоб сповивала наші зустрічі, але наче в якомусь трансцендентальному вимірі віяла над нами тоді.

Не зайве, втім, нагадати тут і декотрі інші, більш об'єктивні причини, що також сприяли тому, щоб найвпливовішим на факультеті став у ті роки «розмороженого» (у межах марксизму) філософського мислення саме гурток з естетики. Є підстави вважати, що своєрідний естетизм, який у ті роки пускав коріння в радянських філософських центрах, значною мірою являв ніщо інше, як черговий етап «самовигорання» самої марксистської ідеології, — мало не єдину форму, в якій пафос людської свободи ще міг бути асимільований «всерепермагаючим» вченням, що зберігало домінуюче положення в духовному житті країни.

Показово, що подібну функцію у нас у 60-ті роки могло виконувати саме естетичне світосприйняття — аж ніяк не етичне, підйом якого в наступні десятиліття майже з автоматичною неминучістю вів до дистанціювання від марксистської позиції як такої. Адже якщо етичне начало в будь-якому зі своїх проявів передбачає розмежування належного і суцього, самовизначення відповідальної людської волі, — начало естетичне, завдяки властивій йому чуттєвій інтегративності, так чи інакше орієнтує на прийняття буття, цілісне входження до нього аж до розчинення індивіда в наявній спільності суцього. Відома фраза М.Горького — «естетика є етикою майбутнього» — не випадково прийшлася до смаку режиму, саме існування якого залежало від можливості пришепити індивідові неподільний ентузіазм Всезагального.

Можна сказати, що завжди, коли марксистському режиму важливо було продемонструвати своє людське обличчя, він загадував про естетику. І в 60-ті роки в нас достатньо було естетизму подібного гатунку, що спромігся навіть «перетравити» рукописи молодого Маркса. На щастя для учнів Канарського, їх Вчитель, будучи, безперечно, естетиком, репрезентував естетичний принцип у гранично далекій від ідеологічних кліше, духовно й морально насиченій його іпостасі, що надовго визначило наше сприйняття феномену естетичного загалом.

Щодо власне філософсько-естетичної концепції Канарського, то вона, як було вже сказано, ґрунтувалася на вченні Гегеля, точніше, на гегелівській діалектичній логіці, осмисленій з

позицій антропологізму молодого Маркса. В тодішній ситуації таке сполучення ще не видавалося банальним. З одного боку, воно дозволяло демонтувати заскнілі побудови офіційної марксистсько-ленінської естетики за допомогою власного діалектичного методу, ігнорувати який вона в жодному разі не могла. З другого — наповнювало естетичну теорію живим людським змістом, властивим ранньому Марксу. Третєго — взагалі підкреслювало значущість послідовного філософськи відповідального розвитку думки, що в атмосфері 1920-х років зовсім не було загальною нормою. Зважимося стверджувати: був час, коли Канарський далеко випереджав інших відомих радянських естетиків і в першому, і в другому, і в третьому відношенні, й лише фатальна київська провінційність не дозволила широкій інтелігентній аудиторії належним чином це оцінити. Коли відомий московський філософ Е.В. Ільєнков опонент на кандидатському захисті Канарського, визнав з потрібне розпочати свою передмову до першої монографії молодого київського колеги словами: «Це розумна, серйозна й цікава книга, гідна уваги і роздумів»⁴, — у нього, далєбі, були для того підстави.

В дусі тогочасних гегельянських захоплень Канарський прагне створити універсальну систему категорій естетики, що охоплювала б з єдиного центра онтологічний, гносеологічний та культурно-історичний шари естетичного досвіду. При цьому, як людина з художнім чуттям, він чудово усвідомлює, що висунуте завдання не може бути розв'язане шляхом простого пересадження на ґрунт естетичної проблематики категоріальних структур гегелівської «Логіки». Шукані категорії, що знімали б у собі пояснювальний потенціал гегелівських діалектичних універсалій, мали бути заново віднайдені в самій естетичній культурі — звичайно, у специфічній для останньої формі. Висхідною парою таких категорій — свого роду «клітинкою» усього подальшого аналізу проблематики естетичного — у Канарського постають категорії «байдуже» — «небайдуже» («безразличное» — «небезразличное»). «Байдуже» тлумачиться не як оцінка, а як теоретичне позначення чуттєвої індіферентності у ставленні людини до світу. Заперечення цієї індіферентності загалом, так само, як будь-якого з її іс-

⁴ Ільєнков Э.В. [Предисловие] // Канарский А.С. Диалектика эстетического процесса: Диалектика эстетического как теория чувственного познания. — К., 1979. — С. 3.

торичних проявів, і породжує, за Канарським, усю повноту й розмаїття форм естетичної чуттєвості. Так, «збайдування» («обезразличивание») для людини на певному історичному етапі продуктів першої життєвої потреби (внаслідок появи їх надлишку) тягне за собою, як власну протилежність, зростання естетизацію декоративно-прикладної сфери й розвиток відповідного виду художньої діяльності; «збайдування» рабської праці подібним же чином кладеться в основу античної пластики тощо.

Що ж — над усіма цими побудовами віяв, безперечно, дух часу, кидаючи на них свою фатальну тінь. Так чи інакше, їх обговорення надавало нам можливість сперечатися до хриплості, знову і знову тематизуючи для себе улюблені сюжети Канарського про безпосередність людського буття, про естетичний ідеал, про су-мірне й неспів-мірне («со-образное» и «без-образное»), про моральнісну й моральну форму естетичного, про мистецтво і його майбутню долю...

Окрім гурткових занять, ми інколи відвідували лекції Анатолія Станіславовича, які він, через немилість начальства, читав здебільшого першокурсникам далеких від філософії факультетів — кібернетикам, радіофізикам та іншим. Читав він виразно, проте досить складно; тим знаменніше, що юні «технарі», які тільки-но переступили університетський поріг, приймали його і притаманну йому манеру мислення. За даними викладацького рейтингу таких нефілософських факультетів він, як показували опитування, часто-густо посідав друге-третє місце, одразу ж після того чи іншого місцевого «володаря дум»...

Таким був Канарський часів гуртка — молодий, енергійний, вразливий, сповнений задумів і вчительського завзяття.

Що сталося потім? Щаслива епоха Канарського і його гуртківців, як нерідко трапляється, тривала недовго. Почався наступ ентропії — восени 1970 р. Канарський, через трагічне непорозуміння, припиняє керівництво гуртком, а через рік по тому й сам гурток розсипається. Як сказано, особисті стосунки між його учасниками не були особливо міцними; з плином часу ми все далі відходили від свого Вчителя й один від одного. Проте всі ми, при цьому, залишалися вірними філософії. І в нових розмовах, нових, немислимих раніше ситуаціях нам усе ще інколи вчуваються знайомі інтонації вимогливого хрипкуватого голосу. Кожному з тих часів довелося зазнати й бентежне відчуття повороту, зламу долі, після якого минуле не просто забувається, а

Чайка Т. М.

немовби уярмлюється невимоложо субстанцією мовчання у відплату за нашу тодішню гординю, хтозна.

Сам Анатолій Станіславович як і раніше викладав в університеті, видав — з великими витратами нервової енергії — дві книги з викладом своїх філософських поглядів, у 1983 році захистив докторську дисертацію. Після захисту скаржився в тому; говорив іще, що хотів би звільнитися від тяжіючої на нього проблематики й узятися за щось нове.

Незабаром Канарський виїздить до Польщі — читати лекції в одному з університетів. З Польщі, з Вроцлава, до нас і дійшла трагічна звістка про його несподівану смерть у ніч під католицьке Різдва напередодні 1985 року.

... Не тільки обмежений обсяг статті не дозволяє нам сказати більше. Були в нашому спілкуванні свої традиції, криві медні випадки, характерні слівця — про них би й згадати за раз, але ні: пішло — й не повернути, не затримати на вітрі Вітер часу уносить геть неповторні враження життя, уносить те «безпосереднє», про яке так любив міркувати Анатолій Станіславович. Зостаються слова, лишаються назви і сторінки, уярмлені мовчанням. І залишається біль — біль душі, що втрачає в минулому свої невітлені частки, біль, притишити який можна тільки одним: розповідати, говорити про те, що ще не вщухло назавжди, що ще присутнє в нас.

... Про те, наприклад, як після кандидатського захисту Анатолія Станіславовича ми всім гуртком очікували на нього біля статечної академічної будівлі неподалік від придніпровського парку, коли ж він вийшов — підхопили його на руки й понесли, надівши на нього вінок з осіннього листя, а він пручався, як схоплена зненацька дитина.